فصلنامه علمی – ترویجی اقتصاد و بانکداری اسلامی، شماره سیزدهم، زمستان ۱۳۹۴- صفحه۲۱ -۳۸

سرمایه اجتماعی و مولفه‌های آن در اسلام

تاریخ دریافت:۱۳۹۳/۱۱/۳ تاریخ پذیرش:۱۳۹۴/۲/۱۶

زهرا نصراللهی*
نظام الدین مکیان**
راضیه اسلامی***

چکیده

مفهوم سرمایه اجتماعی دارای پتانسیل لازم برای جهت دادن رفتار افراد بر پایه شبکه، هنجار، ارزش و اعتماد اجتماعی در ساختار اجتماعی است که روابط اجتماعی براساس اقدامات جمعی را تسهیل می‌کند. سرمایه اجتماعی عنصری مطلوب برای انجام همکاری‌های درون گروهی به شمار می‌رود و وجود آن جهت همبستگی اجتماعی و رسیدن به اهداف جامعه لازم می‌باشد و هرچه میزان آن بالاتر باشد دستیابی جوامع به اهداف با هزینه کمتری انجام می‌گیرد. به نظر می‌رسد آموزه‌های دینی به عنوان ارزش متعالی، سبب بسترسازی و تقویت سرمایه اجتماعی می‌شود. معارف و مفاهیم دینی از یک سو به عنوان نظامی جامع، از طریق ابعاد متعدد خود، فعلیت و انباشت سرمایه اجتماعی را محقق می‌سازد و از سوی دیگر، سرمایه اجتماعی از طریق ایجاد شبکه‌های اعتماد و پیوندهای گوناگون زمینه ایجاد توسعه اجتماعی و فرهنگی پایدار را فراهم می‌کند.

هدف اصلی از این مطالعه،بررسی جایگاه سرمایه اجتماعی و عناصر آن در جامعه اسلامی، می‌باشد. در این پژوهش، مولفه‌های سرمایه اجتماعی در نگاه دینی شناسایی و بررسی شده است. هم‌چنین، در این مطالعه با استفاده از شاخص فوکویاما و روش شاخص ترکیبی (رتبه درصدی)، سرمایه اجتماعی موجود در ایران طی دوره ۹۰-۱۳۶۳ محاسبه شده، طبق نتایج بدست آمده سرمایه اجتماعی طی سال‌های مذکور دارای روندی کاهشیمی‌باشد. در کل، با توجه به نزولی بودن این روند، زمینه‌سازی جهت ایجاد و تقویت سرمایه اجتماعی لازم و ضروری می‌باشد. با این بررسی مشخص می شود که در اسلام برای تقویت سرمایه اجتماعی راهکارهای مناسبی وجود دارد که ضروری است سیاست‌گذاران امور جامعه، برای تقویت و گسترش آنها تلاش زیادی نمایند.

واژگان کلیدی: *سرمایه اجتماعی،اسلام، اعتماد*

* هیات علمی دانشگاه یزد، گروه اقتصاد،(نویسنده مسئول) nasrolaz@yahoo.com
** هیات علمی دانشگاه یزد، گروه اقتصاد nmakiyan@hotmail.com
*** دانشجوی کارشناسی ارشد اقتصاد، دانشگاه یزد

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-25]

مقدمه

از دهه ۱۹۶۰ به بعد اهمیت مفهومی تحت عنوان سرمایه اجتماعی در حوزه‌های جامعه‌شناسی، اقتصاد، سیاست، مدیریت و ... از دهه ۱۹۶۰ به بعد آشکارتر شده است. بیشتر متفکرین عملکرد سرمایه اجتماعی را چسبندگی و وحدت افراد در راستای تشکیل جامعه‌ای منسجم با اثربخشی بالا دانسته‌اند و برای آن، مولفه‌ها و شاخص‌های گوناگون را ذکر کرده‌اند (فاضلی و همکاران،۱۳۹۱).

فوکویاما[1] (۱۳۷۹) در کتاب پایان نظم (سرمایه اجتماعی و حفظ آن) می‌نویسد: « از زمان سقوط دیوار برلین تا به حال، توجه فوق‌العاده‌ای به چند موضوع مرتبط با یکدیگر از قبیل سرمایه اجتماعی، جامعه مدنی، هنجارهای اجتماعی و اعتماد به عنوان مسائل عمده دموکراسی معاصر معطوف گردید. گفته شده است که این گرایش به سمت جامعه مدنی شرط ضروری برای دستیابی به یک دموکراسی پایدار در اروپای شرقی است و گفته می‌شود که امروزه فول سرمایه اجتماعی در ایالات متحده مشکل اصلی دموکراسی آمریکاست». وی هم‌چنین بیان می‌دارد که هنجارهای اجتماعی در طول تاریخ بشریت، همواره در معرض تغییر و تحول بوده است و در مورد جوامعی که صنعتی شدن و نوسازی اقتصادی را تجربه کرده‌اند، درصد تغییرات هنجارهای اجتماعی همزمان با شروع روند فوق بالاتر رفته است. تغییر هنجارها در جهان صنعتی در طول سه دهه تقریبا از سال ۱۹۶۵ تا ۱۹۹۵ بسیار پرشتاب و چشمگیر بوده است. میزان افزایش در بسیاری از شاخص‌های اجتماعی آن‌چنان زیاد بوده است که باید سراسر این دوره را با عنوان «فروپاشی بزرگ» در الگوهای اولیه زندگی اجتماعی مشخص کرد که نخستین تغییری که رخ داده است، زوال بنیان خانواده می‌باشد. فوکویاما از جمله عواملی چون طلاق، فرزندان نامشروع، جرم و جنایات، زشتکاری با کودکان، مصرف الکل و مواد مخدر، قتل و ... را از مصادیق فروپاشی بزرگ و افول سرمایه اجتماعی می‌داند. طبق بررسی‌های وی، عوامل یاد شده طی دهه‌های ۱۹۶۰ تا ۱۹۸۰ در کشورهایی چون فرانسه، ژاپن، هلند، آلمان، انگلستان، اسپانیا و ایالت متحده روندی رو رشد داشته است. با عنایت به موارد فوق، می‌توان نتیجه‌گیری کرد که در حال حاضر جوامع غربی با افول سرمایه اجتماعی روبرو هستند و با وجود نظریه‌های مختلف در رابطه با سرمایه اجتماعی به بن‌بستی ناشی از فقدان سرمایه اجتماعی رسیده‌اند (فوکویاما،۱۳۷۹).

1. Fukuyama

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-25]

در جامعه اسلامی ایران نیز عواملی مانند رویارویی با فرهنگ و تمدن غرب، پیدایش فردگرایی، مشکلات اقتصادی و گریز از یک جامعه سنتی به سمت جامعه‌ای با برخی ویژگی‌های مدرنیته، باعث شده است تا جامعه ایرانی امروز، بیش از گذشته به نهادهای مدنی، گروههای مردمی و انسجام اجتماعی به عنوان تبلوری از وجود سرمایه اجتماعی برای رفع مشکلات خود و برخورد با معضلات اجتماعی– اقتصادی نیاز داشته باشد.

سرمایه اجتماعی ابزار سنجش خط‌مشی‌های اجتماعی، روابط گروهی، سازمانی، نهادی، شبکه‌ای، سطوح و ابعاد همکاری، مشارکت فعال، پویایی گروهی و بدون اغراق ده‌ها موضوع دیگر است (فرانک[1]،۲۰۰۵). سرمایه اجتماعی رویکردی است که در پیشنهادهای عملی خود برای حل معضلات اجتماعی و توسعه اجتماعی، نهادهای مدنی و جهت‌گیری‌های اخلاقی را به عنوان یک ضرورت قلمداد کرده و بر نقش مذهب به عنوان یک مفهوم جامعه‌ساز، بیش از پیش تاکید دارد. مذهب مخصوصا در جامعه ما، جایگاه ویژه‌ای در طرح‌ریزی زندگی، در سطح فردی و اجتماعی دارد.

هم‌چنین در دین مقدس اسلام، آموزه‌ها، معارف، مفاهیم و اشارت مستقیم و غیرمستقیم بسیاری موجود است که از آنها می‌توان مفاهیم مرتبط با تولید، انباشت و افزایش سرمایه اجتماعی را استنباط کرد. این مفاهیم تحت عنوان مولفه‌ها و شاخص‌های سرمایه اجتماعی محسوب می شود. از مهم‌ترین عامل ارجحیت مولفه‌های سرمایه اجتماعی در اسلام این است که ساز وکارها و روش‌های ارتقاء و افزایش سرمایه اجتماعی در نگاه متعارف اندیشمندان و صاحب نظران علوم اجتماعی در غرب بیشتر با نگاه ابزاری به مفاهیم و عوامل کیفی است و بالتبع توسعه انسان‌محور خالی از ارزش‌های معنوی و قدسی و هم‌چنین خارج از ارزش‌های نظام توحیدی و الهی است (فاضلی و همکاران،۱۳۹۱). از این رو تمسک به دین اسلام و الهام گرفتن از کتاب شریف قرآن و سیره ائمه اطهار (ع) می‌تواند راهگشای حل تعارضات، بهبود و ارتقای جامعه، سازمان‌ها و نهادها در پیمودن مسیر رشد و کمال الهی باشد.

در این راستا در این مقاله ضمن اشاره به مفاهیمی که در اسلام به عنوان ایجاد و تقویت‌کننده سرمایه اجتماعی مورد تاکید قرار گرفته است، روند سرمایه اجتماعی در طی دوره زمانی ۹۰-۱۳۶۳مورد محاسبه قرار گرفته است.

1.Franke

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-25]

۱. سرمایه اجتماعی

منظور از سرمایه اجتماعی انسجام درونی فرهنگی و اجتماعی جامعه، هنجارها و ارزش‌های حاکم بر تعاملات فیمابین مردم و نهادهایی است که این هنجارها و ارزش‌ها در آن تعبیه می‌شود. سرمایه اجتماعی به منزله چسبی است که انسجام جوامع را تضمین می‌کند و بدون آن هیچ رشد اقتصادی یا بهزیستی انسانی میسر نمی‌شود (فاین[1]، ۲۰۰۳). کلمن[2](۱۹۹۰) معتقداست سرمایه اجتماعی به نوبه خود،هنگامی به وجود می‌آید که روابط میان افراد به شیوه‌هایی دگرگون شود که کنش را تسهیل کند. از دیدگاه کلمن، مفهوم سرمایه اجتماعی نشان‌دهنده آن است که چگونه ساختار اجتماعی یک گروه می‌تواند به عنوان منبعی برای افرادآن گروه عمل نماید. به دیگر سخن سرمایه اجتماعی عبارت است از ارزش آن جنبه از ساختار اجتماعی که به عنوان منبعی دراختیار اعضا قرار می‌گیرد تا بتوانند بهاهدافخوددستیابند. سرمایه اجتماعی یک جایگاه مشترک برای اعضاء و شبکه‌ها خلق می‌کند تا با استفاده از این سرمایه به سود و رفاه بالاتر برسند (سوی مینانداً[3]،۲۰۰۷).به طور کلی سرمایه اجتماعی آن دسته از شبکه‌ها و هنجارهایی است که مردم را قادر به عمل جمعی می‌کند (ولکاک و نارایان[4]،۲۰۰۰:۵۳۰).

یکی از تعاریف مطرح از سرمایه اجتماعی «سرمایه اجتماعی مجموعه هنجارهای موجود درسیستم اجتماعی است که موجب ارتقای سطح همکاری اعضای آنجا معین گردیده و موجب پایین آمدن سطح هزینه های تبادلات و ارتباطات میگردد» بر اساس این تعریف، مفاهیمی نظیر جامعه مدنی و نهادهای اجتماعی نیز دارای ارتباط مفهومی نزدیکی با سرمایه اجتماعی می‌شوند (فوکویاما،۱۹۹۹:۵). بانک جهانی نیز سرمایه اجتماعی را پدیده ای می داند که حاصل تأثیر نهادهای اجتماعی، روابط انسانی و هنجارها بر روی کمیت و کیفیت تعاملات اجتماعی است و تجارب این سازمان نشان داده است که این پدیده تأثیر قابل توجهی بر اقتصاد و توسعه کشورهای مختلف دارد (بانکجهانی،1998).

ابعاد سرمایه اجتماعی عبارتند از: اعتماد اجتماعی، ارزش‌های اجتماعی، امنیت اجتماعی، مشارکت اجتماعی، آگاهی و شناخت، انسجام اجتماعی و سرمایه فرهنگی. به عقیده برخی

1. Fine
2.Colman
3.Soumynananda
4.Woolcock and Narayan

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-25]

صاحب نظران، اعتماد مهمترین بعد سرمایه اجتماعی است و ابعاد دیگر را نیز تحت تاثیر قرار می‌دهد و زمینه‌ساز مشارکت و همکاری میان اعضای جامعه می‌باشد (کریمی، ۱۳۸۶).

سرمایه اجتماعی بر خلاف سایر سرمایه ها به صورت فیزیکی وجود ندارد بلکه حاصل تعاملات هنجارهای گروهی و اجتماعی بوده و از طرف دیگر افزایش آن میتواند موجب پایین آمدن جدی سطح هزینه‌های اداره جامعه و نیز هزینه‌های عملیاتی و سازمانی گردد.عناصر یکه می‌تواند در تعریف عملیاتی سرمایه اجتماعی مورد استفاده قرار گیرند، عبارتند از:

1-سرمایه اجتماعی به تعامل اجتماعی بین افراد بستگی دارد و کنشهای جمعی افراد جزء جدایی ناپذیر آن است.

2-جستجو برای راه حلهای همکارانه و تلاش برای دستیابی به منابع دو طرفه در این مفهوم محوریت اساسی دارد.

3-مشارکت در شبکه‌های اجتماعی،تمایل به همکاری و اعتماد بین افراد در اکثر تعاریف وجود دارد(قدوسی، 1384،بهنقلازکلمن،۱۳۷۷:۴۶۲).

سرمایه اجتماعی موقعی انباشت می‌شود که مردم ارتباط متقابل در درون خانواده، محل کار، روابط همسایگی و ارتباطات مردمی در انجمن‌های محلی و عمومی پیدا می‌کنند (باسترلیر و گرون[1]،۲۰۰۳).

در صورت فقدان سرمایه اجتماعی، سایر سرمایه‌ها اثر بخشی خود را از دست می‌دهند و بدون سرمایه اجتماعی، پیمودن راههای توسعه و تکامل فرهنگی و اقتصادی ناهموار و دشوار مینماید . از این رو موضوع سرمایه اجتماعی به عنوان یک اصل محوری برای دست یابی به توسعه محسوب میگردد(الوانیوشیروانی،1382 :147).

۲. بررسی جایگاه سرمایه اجتماعی در اسلام

دین یکی از اصلی‌ترین منابع غنی مولفه‌های سرمایه اجتماعی است. دین این قدرت را دارد که به صورت محسوس و نامحسوس، روابط و هنجارهای اجتماعی قوی مبتنی بر نفع فردی و جمعی همراه با نگاه عقلایی، خیرخواهی، اعتماد در روابط و عدالت محوری، براساس رویکرد الهی و توحیدی را برای زندگی دنیوی و اخروی جوامع انسانی تضمین کند (ردادی،۱۲۲:۱۳۸۷).

1. Basterlaer and Groodn

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-25]

به صورت کلی، از دو منظر می‌توان به تبیین رابطه مفاهیم دینی و سرمایه اجتماعی پرداخت. اول این که خود دین به عنوان یک مکتب، ایدئولوژی و کل جامع، سرمایه اجتماعی است که باید سعی کرد آن را در جامعه رشد داد و تمامیت جامعه را مبتنی بر ارزش‌های آن ساخت. دوم؛ توجه به ارزش‌ها، سرمایه‌ها ابزارهای مترقی دین مانند: خدامحوری، عدالت و انصاف ورزی و ... جهت رشد و پرورش جوامع انسانی و به نوعی کاشت و انباشت سرمایه اجتماعی است (ردادی،۱۳۸۷:۱۲۸).

رفتارها و عقاید مذهبی تاثیر مثبتی در معنی‌دار کردن زندگی، به عنوان یکی از شاخصه‌های سرمایه اجتماعی دارند. رفتارهایی از قبیل توکل به خداوند،زیارت و .... می‌توانند از طریق ایجاد امید و تشویق به نگرش‌های مثبت، موجب آرامش درونی فرد شوند. داشتن معنا و هدف درزندگی، احساس تعلق داشتن به منبعی والا، امیدواری به کمک و یاری خداونددر شرایط مشکل‌زای زندگی، برخورداری از حمایت‌های اجتماعی، حمایت معنویو ..... همگی از جمله منابعی هستند که افراد مذهبی با برخورداری از آنهامی‌توانند در مواجهه با حوادث زندگی، آسیب کمتری را متحمل شوند (یانگ و مائو[1]،۲۰۰۷). در میان عناصری که در جامعه، سرمایه اجتماعی را به وجود می‌آورند و یا آن را تقویت می‌کنند، نقش دین و مذهب حائز اهمیت است. به اعتقاد وبر[2] "مذهب می تواند شبکه اعتمادی در بین افراد ایجاد کند که برای روابط تجاری و مبادله اقتصادی نیز ضروری باشد" (فوکویاما، ۱۳۷۹).

این جهت مایرز[3] بیان می‌دارد که: "دین می‌تواند به گونه‌ای محسوس به بهبود کیفیت روابط خانوادگی کمک نماید و به عنوان عاملی در جهت ایجاد سرمایه اجتماعی،گام بردارد»(ملاحسنی،۱۳۸۱).

ایوانز[4] نیز بر نقش فعالیت‌ها و مناسک دینی در بهبود کنش‌های متقابل افراد در پیوند و اعتماد آنها به یکدیگر تاکید می‌کند (ایوانز و دیگران، ۱۳۸۰). گیدنز[5] در این خصوص که باورهای مذهبی چگونه زمینه اعتماد را فراهم می‌کنند، می‌نویسد: باورهای مذهبی مهم‌ترین کارشان این است که معمولا به تجربه رویدادها و موقعیت‌ها، اعتماد تزریق می‌کنند (گیدنز،2001). هم‌چنین براساس تئوری مناسک، دورکیم[6] معتقد است در اجتماعات مذهبی و

1. Yang and Mao
2.Weber
3. Myers
4. Evans
5. Giddens
6. Durkheim

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-25]

از طریق اعمال مشترک و کردارهای همسان به هم نزدیک شده و نوعی همدلی با هم پیدا می کنند و این همدلی و نزدیکی، اطمینان و اعتماد متقابل ایجاد می‌کند (بهزاد، ۱۳۸۲). دورکیم معتقد است برگزار کردن مراسم مناسک جمعی(جشن‌ها، اعیاد و مراسم مذهبی) سبب تعامل مردم می‌شود که همین تعامل بین آنها ایجاد اعتماد می‌کند (پنجه بند، ۱۳۸۵).

افراد متعددی مانند: فوکویاما، گریلی[1]، وارنر[2]، روفوآمرمان[3] از «دین» به عنوان عامل موجد سرمایه اجتماعی یاد کرده‌اند (شجاعی زند،۴۸۵:۱۳۸۱). در خصوص اسلام، پارسونز[4] معتقد است: در اسلام زمینه بروز سرمایه اجتماعی به خاطر جهت گیری مثبت آن به سوی دنیا و نسبت به جامعه و سیاست و تاکید فراوان بر مسئولیت‌های اجتماعی مومنان (موقتی و تدین،۷۰:۱۳۷۹) به مراتب افزون‌تر و قدرتمند از ادیان دیگر است؛ چنان‌که هالنکروتز[5]، وسترلند[6] و جانولنیز[7] به این مطلب اشاره کرده‌اند (شجاعی زند،۴۸۵:۱۳۸۱).

کلمن معتقد است ایدئولوژی می‌تواند با تحصیل این خواست به فرد که به سود چیزی یا کسی غیر از خودش عمل کند، سرمایه اجتماعی به وجود می‌آورد. این امر در اثراتی آشکار است که ایدئولوژی مذهبی در وادار کردن افراد، به توجه داشتن به منافع دیگران دارند. تاثیر غیرمستقیم و نسبتا شگفت‌انگیزی از مقایسه مدارس مذهبی و غیرمذهبی دیده شده است. مدارس خصوصی وابسته به سازمان‌های مذهبی آمریکا، به رغم معیارهای انضباطی انعطاف ناپذیرترشان، میزان ترک تحصیل کمتری از مدارس خصوصی غیرمذهبی یا مدارس دولتی دارند (ردادی،۱۲۳:۱۳۸۷).

در جوامع مذهبی، زمینه رشد سرمایه اجتماعی بیشتر فراهم است؛ زیرا هر چه ارزشهای دینی و اخلاقی تقویت شده باشد، رفتار افراد قابلیت پیش بینی بیشتری دارد. چرا که افراد در چارچوب قواعد خاصی رفتار میکنند. بنابراین، قابلیت اعتماد افراد بیشتر است و مناسبات اجتماعی روانتر و کم هزینه تر صورت میگیرد (رنانی،۲۸:۱۳۸۲). به علاوه، در این جامعه، اخلاق رواج دارد و رفتارهایی مطلوب در نظر گرفته می‌شود که برای تولید سرمایه اجتماعی مفید است (توتونچیان،۲۸:۱۳۸۲).

1. Greeley
2. Warner
3. Ruffoamrman
4. Parsons
5. Halnkrutz
6. Westerland
7. Janulnyz

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-25]

دین اسلام سرشار از مفاهیم سرمایه اجتماعی است. در طول تاریخ اسلام، مسلمانان نیز به نوعی از سرمایه اجتماعی استفاده کرده اند. حضرت رسول (ص)، نه سرمایه فیزیکی چندانی در اختیار داشتند و نه سرمایه انسانی گسترده، بلکه سرمیاه اجتماعی (که نه زمان می‌شناخت و نه مکان) را به کار گرفته اند. سرمایه اجتماعی این حسن بزرگ را دارد که علاوه بر سیال بودن آن، به شدت نافذ است. آن چیزی که حضرت رسول (ص) و حضرت امیرالمومنین (ع) تاکید فراوانی بر آن داشتند، سرمایه اجتماعی بود که توانست نهضت اسلامی را تا اقصی نقاط دنیا نفوذ دهد (توتونچیان،۱۳۸۳:۸۲).

در مطالبی که ذکر شد، به خوبی روشن گردید که دین از راه‌های گوناگون نقش مهمی در ایجاد سرمایه اجتماعی ایفا میکند. گرچه برخی از آموزه ها در انحصار دین نیستند، ولی وقتی دین آنها را مورد تاکید قرار می‌دهد، رغبت و میل بیشتری در انجام آنها در میان مردم به وجود می‌آید. بنابراین، باز هم نقش دین را نباید به فراموشی سپرد (فاضلی و همکاران،۱۳۹۱).

۳. مولفه‌های سرمایه اجتماعی در اسلام

مولفه‌های اسلامی سرمایه اجتماعی، بستر و جایگاه بروز و ظهور سرمایه اجتماعی است. در هر جامعه‌ای باید ساختارهایی وجود داشته باشند تا سرمایه اجتماعی در آن جامعه تولید و انباشته گردد. بدون وجود این ساختارها، مولفه‌های دیگر سرمایه اجتماعی نمی‌تواند سرمایه اجتماعی ایجاد کرده و به صورت غیر فعال و نهفته باقی می‌ماند.

در اسلام نیز ساختارهایی وجود دارند که می‌توانند حامل سرمایه اجتماعی باشند. در اینجا و با استفاده از تئوری سرمایه اجتماعی سعی می‌شود این ساختار اقتباس شود. مولفه‌های سرمایه اجتماعی در اسلام شامل موارد زیر می‌باشد:

۱-۳. اعتماد اجتماعی

اعتماد، مولفه و نتیجه سرمایه اجتماعی است. در واقع سرمایه اجتماعی به وسیله اعتماد شناخته می‌شود و رابطه‌ای دوسویه با آن دارد. پس از این که ساختارهای تولید سرمایه اجتماعی شکل گرفت، اعتماد باید میان این ساختارها وجود داشته باشد تا سرمایه اجتماعی بوجود آید. اعتماد موجب می‌شود روابط میان افراد به اندازه کافی عمیق باشد تا سرمایه اجتماعی مطلوب تولید گردد. در اسلام، قوانین و دستوراتی وجود دارد که به این بعد سرمایه

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-25]

اجتماعی می‌پردازند و موجب می‌شوند که اعتماد میان اعضای جامعه به وجود آید (کوهکن،۱۳۸۷).

اعتماد اجتماعی در اسلام یکی از اصول روابط اجتماعی است که با بیانات مختلفی مانند داشتن حسن‌ظن به دیگران و پرهیز از سوءظن به دیگران، بنا را بر صحت عمل دیگران گذاشته است.

خداوند در قرآن کریم در مواردی، مستقیم و یا غیرمستقیم به مفهوم اعتماد اشاره فرموده است. برای مثال، در سوره حجرات (49)، در آیه ۱۲ می‌فرماید: « يَاأَيُّهَاالَّذِينَآمَنُوااجْتَنِبُواكَثِيراًمِّنَالظَّنِّإِنَّبَعْضَالظَّنِّإِثْمٌو لَاتَجَسَّسُوا ...»، « ای کسانی که ایمان آوردید! از بسیاری از گمان‌ها اجتناب کنید که بعضی از گمان‌ها، گناه است و از عیوب مردم تجسس مکنید و ...». در واقع مراد از این آیه، داشتن نوعی اعتماد و ظن‌خیر به افراد می‌باشد. امام علی (ع) می‌فرماید: «نسبت به سخنان برادرت سوءظن نداشته باش و آن را در حد امکان حمل به خیر کن». در حدیثی دیگر امام علی (ع) در ارتباط با نقش خود گمانی در بسط روابط اجتماعی می‌فرماید: «هر کسی به مردم خوش گمان گردد، دوستی آنان را به دست می‌آورد»(ری شهری،۱۳۷۹ :۸۰). پیامبر در مذمت سوءظن می‌فرماید: «کسی که به برادرش سوءظن دارد، خداوند می‌فرماید: از سوءظن زیادی به دیگران اجتناب ورزید»(ری‌شهری،۱۳۷۵:۱۷۸۶). امام علی (ع) نیز سوظن و بی‌اعتمادی را عامل گسست اعتماد اجتماعی معرفی نموده است و می‌فرماید: «شریرترین انسان کسی است که که به دیگران اعتماد نمی‌کند و دیگران نیز به وی به خاطر فعل بدش اعتماد نمی‌کنند»

۲-۳. شبکه‌های اجتماعی

یکی دیگر از عناصر سرمایه اجتماعی، شبکه‌های اجتماعی است. در دین آموزه‌های متعددی وجود دارد که عنصر سرمایه اجتماعی یا شبکه‌های اجتماعی را ایجاد و تقویت می‌کنند. دین اسلام به صورت صریح و آشکار مومنان را به ایجاد ارتباط با همدیگر امر و حتی فلاح و رستگاری انسان را در گرو ارتباط با دیگران دانسته است. خداوند می‌فرماید:

«يَاأَيُّهَاالَّذِينَآمَنُواْاصْبِرُواْوَصَابِرُواْوَرَابِطُواْوَاتَّقُواْاللّهَلَعَلَّكُمْتُفْلِحُونَ؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید صبر پیشه کنید، پایدار باشید و از مرزهای خود، مراقبت کنید و تقوای خداوند را پیشه سازید، شاید رستگار شوید» (آل عمران،200). در آیه، نخست خداوند افراد را به خویشتن‌داری دعوت کرده، سپس برای تقویت روحیه جمعی و ایجاد پیوند اجتماعی از واژه «صابروا» استفاده نموده

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-25]

است. مقصود این است که انسان‌ها به منظور کاهش سختی‌ها با صبر با یکدیگر ارتباط و تعامل داشته باشند تا اثرات مثبت صبر در حیات فردی و اجتماعی آنها بیشتر گردد. در مرتبه سوم، خداوند به «مرابطه» امر نموده است. مرابطه به ایجاد ارتباط میان نیروهای اعضای جامعه در تمام حالت‌ها و در جمیع شئون زندگی دینی دلالت دارد تا از این طریق سعادت حقیقی جامعه در دنیا و آخرت تامین شود (طباطبایی،۱۴۱۷:۹۲).

۳-۳. مشارکت اجتماعی

اصل همیاری و مشارکت اجتماعی، از عناصر کیفی سرمایه اجتماعی است. یکی از اصول تقویت‌کننده همیاری اجتماعی، اصل تعاون می‌باشد. چنانکه خداوند به مسلمانان سفارش فرموده که در کارهای خیر و نیکو با یکدیگر مشارکت و تعاون داشته و در سوره مبارکه مائده می‌فرماید:

« ...تَعَاوَنُواْ عَلَى الْبرِّ وَ التَّقْوَى وَ لاَ تَعَاوَنُواْ عَلَى الإِ ثْمِوَ الْعُدْوَانِ وَ اتَّقُواْ اللّهَ إِنَّ اللّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ؛ یکدیگر را در کار نیکو در تقوا یاری کنید، و در گناه و دشمنی به یکدیگر کمک مکنید و از خدا پروا کنید، که خدا شدید العقاب است» (قرآن کریم،۵:۲).

هم‌چنین خداوند در سوره مبارکه آل عمران مسلمانان را به مشارکت کردن در کارهای خیر امر نموده و می‌فرماید:

«وَ لْتَكُن مِّن كُمْأُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَ يَأْمُرُون َبِالْمَعْرُوفِ وَ يَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنكَرِ وَ ُوْلَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ؛ و باید از شما گروهی باشند که (همه مردم را) به سوی خیر (اتحاد، اتفاق، الفت، برادری، مواسات و دوستی) دعوت نماید و به کار شایسته وادارند و از کار ناپسند بازدارند، یقینا اینان رستگارند» (قرآن کریم،۳:۱۰۴)

۴-۳. مسجد و فرهنگ مشارکت

فلسفه وجود مساجد در دین اسلام، تقویت حس تعاون و مشارکت افراد می‌باشد. حضور در مسجد حتی به منظور انجام عبادات و ... باعث تسهیل در تعاملات اجتماعی و ایجاد روحیه همبستگی و تعاون در قالب مشارکت عمومی به خلق سرمایه اجتماعی می‌انجامد. بی‌تردید یکی از موثرترین فعالیت‌های مساجد و به طور کلی نهادهای دینی همچون نماز جماعت، نماز جمعه، جلسات مذهبی و ... به وجود آوردن انگیزه دوستی، همبستگی و تعاون بین افراد جامعه است (منتظری،۱۳۸۷).

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-25]

۵-۳. همبستگی اجتماعی

یکی از اهداف دین، از منظر قرآن کریم، رفع اختلاف و ایجاد همبستگی اجتماعی است. «علامه طباطبایی» در تفسیر آیه ۲۱۳ سوره مبارکه بقره، غایت اصلی تشریع دین را رفع اختلاف و دین را مهمترین عامل انسجام اجتماعی، یگانه عامل اصلاح حیات بشر و هموارکننده راه سعادت و ترقی زندگی فردی و اجتماعی، مادی و معنوی معرفی می‌نماید (طباطبایی،۱۴۱۷:۱۱۲).

در قرآن کریم یکی از مکانیسم‌های ایجاد همبستگی اجتماعی توجه به مشترکات و آرمان واحد معرفی شده است؛ خداوند می‌فرماید:«وَاعْتَصِمُواْ بِحَبْلِ اللّهِ جَمِيعًا وَ لاَ تَفَرَّقُواْ؛ به رسمان الهی چنگ بزنید و از اختلاف پرهیز کنید» (قرآن کریم،۳:۱۰۳). خدا در این آیه به دلیل استفاده از دو واژه « جَمِيعًا » و «لاَتَفَرَّقُواْ » این حکم را بیان نموده که جامعه اسلامی باید به کتاب و سنت به مثابه دو رکن دین و امور مشترک معنصم شوند (طباطبایی،۱۴۱۷:۳۶۹).

امام علی(ع) در خطبه ۳۹ نهج‌البلاغه، میان دین و همبستگی اجتماعی پیوند ناگسستنی برقرار می‌نماید[1] و انسجام اجتماعی را اصلی‌ترین کارکرد دین معرفی می‌نماید.

شهید مطهری معتقد است اولین خدمت اسلام در ایران از بین بردن تشتت افکار و عقاید مذهبی و ایجاد انسجام اجتماعی در میان اقوام و مناطق مختلف از طریق ترویج عقیده، آرمان و هدف واحد بوده است (مطهری،۱۳۷۵:۳۱۳).

۶-۳. اخوت و دوستی

حلقه اتصال افراد در جامعه اسلامی، محور اخوت می‌باشد که میان مسلمانان ارتباط برقرار می‌سازد. اخوت، گسترده‌ترین سازمان منظمی است که در اسلام تعریف شده است و اصلی‌ترین عامل ایجاد و تقویت سرمایه اجتماعی محسوب می‌گردد، چنانچه خداوند می‌فرماید:

«وَاذْكُرُواْ نِعْمَةَ اللّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنتُمْ أَعْدَاء فَأَلَّف بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُم بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا؛ و نعمت خدا بر خود یاد کنید، آنگاه که با یکدیگر دشمن بودید، پس میان دل‌های شما پیوند و الفت برقرار کرد، در نتیجه به لطف و رحمت او با هم برادر شدید» (قرآن کریم،۳:۱۰۳).

۱.« أ ما دین یجمعکم» (نهج‌البلاغه، خطبه۳۹:۳۸).

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-25]

خداوند، مومنین را برادر دینی معرفی نموده که دارای آثار اجتماعی هستند و مـی‌فرمایـد: «إِنّ َمَاالْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ؛ مومنان برادر هم هستند، در هنگام شکل‌گیری اخـتلاف و تفرقه در میان آنها صلح و سازش ایجاد کنید» (قرآن کریم،۴۹:۱۰).

۷-۳. شورا و مشورت

مشورت و مشارکت دادن دیگران در تصمیمات جمعی و امور مهم سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی از مهم‌ترین مسائلی است که اسلام آن را با دقت و اهمیت خاصـی مطـرح نمـوده و در آیات، روایات و تاریخ پیشوایان بزرگ اسلام جایگاه ویـژه‌ای دارد (مکـارم شـیرازی،۱۳۷۵:۱۱۱). خداوند در سوره آل‌عمران به پیامبر دستور می‌دهد که بـا مسـلمانان در امـور مختلـف مشـورت نماید و می‌فرماید: « وَ شَاوِرْهُمْ فِي الأَمْرِ؛ در کارها با هم مشورت کنید» (قـرآن کـریم،۳:۱۵۹) و نیز در سوره شورا می‌فرماید: « وَ أَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ؛ (مومنان) کارشـان در میـان خودشـان بـر پایه مشورت است» (قرآن کریم،۴۲:۳۸).

۴. تفکر یکپارچگی امت اسلامی

در اسلام، همه امت اسلامی، یکپارچه معرفی می‌شوند و از هر ملیت و زبـانی، بـا یکـدیگر بـرادر محسوب می‌گردند. بنابراین شبکه اجتماعی گسترده و درهم تنیده‌ای از مسلمانان سراسر جهان به وجود می‌آید. مسلمانان در هرکجای جهان که باشند، نسبت به یکـدیگر مسـئول بـه حسـاب می‌آیند و موظفند که با یکدیگر رابطه داشته باشند. در قرآن کریم نیز از مسلمانان بـا واژه امـت یاد شده است[1] که یکپارچگی آنها را می‌رساند (کوهکن،۱۳۸۷).

۱-۴. وفای به عهد

در قرآن کریم بارها از مسـلمانان خواسـته شـده اسـت کـه بـه عهـد خـود وفـا نماینـد (قـرآن کریم،۱:۱۷۷ و ۲:۲۷). این توصیه به این سبب است که نقض عهد در جامعـه اسـلامی، موجـب کاهش اعتمادعمومی می‌گردد. بنابراین مسلمانان موظف هستند که به عهدهای خود وفا نمایند. شکستن عهد در اسلام دارای کفاره (مجازات) بوده و از بزرگترین گناه‌هـا شـمرده مـی‌شـود. بـا

۱. برای نمونه بنگرید به: قرآن کریم،۲۱:۹۲ و ۲۳:۵۲.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-25]

توجه به این مسائل، زمانی که مسلمانی عهد می‌بندد، طرف مقابل اطمینان دارد که وی به قول خود وفا می کند و عهد خود را نمی‌شکند (کوهکن،۱۳۸۷).

۵. محاسبه سرمایه اجتماعی در جامعه اسلامی ایران به روش شاخص ترکیبی (رتبه درصدی)[1]

اکثر صاحب‌نظران معتقدند که سنجش کاملا تجربی سرمایه اجتماعی تقریبا غیرممکن است، چون سرمایه اجتماعی، مسئله‌ای انسانی است، و بنا بر اصل عدم اطمینان هایزنبرگ[2] - اینکه مشاهده‌گر می‌تواند بر مشاهده شونده تاثیر بگذارد- اندازه‌گیری دقیق این شاخص را مشکل و گاهی غیرممکن می‌سازد. اما به هر حال اهمیت سنجش سرمایه اجتماعی برای بررسی آن لازم و ضروری است و دانشمندان مختلف، شاخص‌های متفاوتی را برای اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی مطرح کرده که از جمله آنها فرانسیس فوکویاما می‌باشد که رویکردی غیرمستقیم در رابطه با سنجش سرمایه اجتماعی پیشنهاد کرده است.

فوکویاما در مورد روش جایگزین اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی در جوامعی که داده‌های مناسب برای سنجش و اندازه‌گیری ندارند، معتقد است انحرافات اجتماعی باید محاسبه شوند: «در هر صورت، برای تخمین ذخیره سرمایه اجتماعی ملت، در مقیاس گروه‌هایی که مشکلات سنجش و اندازه‌گیری کمتری برای آنها وجود دارد، یک روش جایگزین وجود دارد. به جای سنجش و اندازه‌گیری به عنوان یک ارزش مثبت، می‌توان نبود سرمایه اجتماعی و به عبارت دیگر، انحرافات اجتماعی از قبیل میزان جرم و جنایت، فروپاشی خانواده، مصرف مواد مخدر، طرح دعاوی و دادخواهی، خودکشی، فرار از پرداخت مالیات و موارد مشابه را با روش‌های مرسوم اندازه‌گیری کرد. فرض می‌شود که چون سرمایه اجتماعی، وجود هنجارهای رفتاری مبتنی بر تشریک مساعی را منعکس می‌کند، انحرافات اجتماعی نیز بالفعل بازتاب نبود سرمایه اجتماعی خواهد بود» (فوکویاما،۱۳۷۹).

در این تحقیق با توجه به شاخص معرفی شده توسط فوکویاما، از تعداد پرونده‌های مختومه تشکیل شده در دادگاه‌های عمومی به عنوان شاخصی برای نشان دادن انحرافات اجتماعی- فقدان سرمایه اجتماعی- استفاده شده است. در این راستا، ۱۲ شاخص برای محاسبه هر بخش از ساختار سرمایه اجتماعی به شرح زیر در نظر گرفته می‌شود. این شاخص‌ها به نوعی

2.Percent Rank
3.uncertainly PrincilpleHeisenbergs

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-25]

نشان‌دهنده بخشی از سرمایه اجتماعی هم‌چون اعتماد، مشارکت، عدم انحرافات اجتماعی و ... خواهند بود: سرانه دعاوی مختومه مربوط به قتل عمد (عدم انحراف اجتماعی و اعتماد عمومی)، سرانه دعاوی مختومه مربوط به ایراد ضرب و جرح (عدم انحراف اجتماعی، اعتماد عمومی و همبستگی اجتماعی)، سرانه دعاوی مختومه مربوط به ایجاد تخریب (عدم انحراف اجتماعی، اعتماد عمومی، مشارکت و تعاون اجتماعی)، سرانه دعاوی مختومه مربوط به اعمال منافی عفت (عدم انحراف اجتماعی و اعتماد عمومی)، سرانه دعاوی مختومه مربوط به اختلاس، ارتشاء و جعل (اعتماد در سطح میانی، اعتماد در معاملات و تأثیرگذار مستقیم روی هزینه مبادله، وفای به عهد و داشتن تعهد به جامعه)، سرانه دعاوی مختومه مربوط به سرقت (عدم انحراف اجتماعی و اعتماد عمومی)، سرانه دعاوی مختومه مربوط به تصرف عدوانی و مزاحمت (عدم انحراف اجتماعی و اعتماد عمومی)، سرانه دعاوی مختومه مربوط به صدور چک بلامحل (نشانگر مقدار هزینه مبادله در معاملات و اعتماد به طرف معامله، اعتماد به سیستم بانکی به عنوان نهاد عمومی و وفای به عهد)، سرانه دعاوی مختومه مربوط به دعاوی مربوط به مؤجر و مستأجر (اعتماد به نزدیکان و آشنایان به عنوان سازنده سطوح میانی اعتماد مؤثر بر هزینه مبادله و همبستگی اجتماعی)، سرانه دعاوی مختومه مربوط به خودکشی (عدم انحراف اجتماعی و یاس و ناامیدی)، سرانه ازدواج (اعتماد در خانواده، مشارکت اجتماعی، صداقت و اخوت و دوستی)، سرانه دعاوی مختومه مربوط به طلاق (میزان عمق اعتماد در خانواده). در این پژوهش، شاخص سرمایه اجتماعی، ترکیبی از ۱۲ شاخص مذکور می‌باشد.

ویژگی‌های آماری مولفه‌های سرمایه اجتماعی در جدول ۱ به شرح زیر آورده میشود:

جدول ۱: ویژگی‌های آماری مولفه‌های سرمایه اجتماعی

نام متغیر	نحوه محاسبه	منبع داده ها
سرانه دعاوی مختومه مربوط به قتل عمد	نسبت متغیر قتل عمد به کل جمعیت	مرکز آمار ایران
سرانه دعاوی مختومه مربوط به ایراد ضرب و جرح	نسبت متغیر ایراد ضرب و جرح به کل جمعیت	مرکز آمار ایران
سرانه دعاوی مختومه مربوط به ایجاد تخریب	نسبت متغیر ایجاد تخریب به کل جمعیت	مرکز آمار ایران
سرانه دعاوی مختومه مربوط به اعمال منافی عفت	نسبت متغیر اعمال منافی عفت به کل جمعیت	مرکز آمار ایران
سرانه دعاوی مختومه مربوط به اختلاس، ارتشاء و جعل	نسبت متغیر اختلاس، ارتشاء و جعل به کل جمعیت	مرکز آمار ایران
سرانه دعاوی مختومه مربوط به سرقت	نسبت متغیر سرقت به کل جمعیت	مرکز آمار ایران

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-25]

سرانه دعاوی مختومه مربوط به تصرف عدوانی و مزاحمت	نسبت متغیر تصرف عدوانی و مزاحمت به کل جمعیت	مرکز آمار ایران
سرانه دعاوی مختومه مربوط به صدور چک بلامحل	نسبت متغیر صدور چک بلامحل به کل جمعیت	مرکز آمار ایران
سرانه دعاوی مختومه مربوط به دعاوی مربوط به مؤجر و مستأجر	نسبت متغیر دعاوی مربوط به مؤجر و مستأجر به کل جمعیت	مرکز آمار ایران
سرانه دعاوی مختومه مربوط به خودکشی	نسبت متغیر خودکشی به کل جمعیت	مرکز آمار ایران
سرانه ازدواج	نسبت متغیر ازدواج به کل جمعیت	مرکز آمار ایران
سرانه دعاوی مختومه مربوط به طلاق	نسبت متغیر طلاق به کل جمعیت	مرکز آمار ایران

رتبه درصدی، رتبه نسبی یک عدد از توزیع اعداد را براساس مقیاس ۱۰۰ تعیین می‌کند. این شاخص آماری رتبه‌ای، محل عدد را براساس رتبه آن در توزیع اعداد نشان داده و مشخص می‌نماید که چند درصد اعداد در توزیع در پایین عدد مورد نظر قرار گرفته است. رتبه‌های درصدی برخلاف اعداد خام، دارای معنی عمومی هستند، اعدادی که رتبه درصدی آنها نزدیک صفر باشد عدد پایینی گروه است و هر رتبه درصدی که نزدیک ۵۰ باشد، همیشه نزدیک میانگین گروه قرار دارد. رتبه‌های درصدی نزدیک ۱۰۰ جزء اعداد خوب و عالی هستند (دلاور،۱۳۸۳:۲۱۳).

در این روش، با استفاده از ترکیب ۱۲ شاخص مذکور، متغیری ترکیبی که تمام ویژگی‌های متغیر کیفی سرمایه اجتماعی را نشان می‌دهد ایجاد می‌شود. بدین منظور پس از محاسبه شاخص مورد نظر در هر دوره زمانی، با توجه به مستقیم با معکوس بودن رابطه شاخص مورد نظر با سرمایه اجتماعی، رتبه درصدی آن محاسبه گردیده و سپس میانگین رتبه‌های مورد نظر، شاخص جامعی از سرمایه اجتماعی را نشان می‌دهد.

باتوجه به این که متغیر سرمایه اجتماعی یک متغیر کیفی است، لذا برای برآورد و تخمین آن از روش مدلسازی متغیرهای پنهان[1] و هم‌چنین شاخص فوکویاما طی دوره ۹۰-۱۳۶۳ در ایران استفاده می‌شود. منبع داده‌های مورد نظر نیز، مرکز آمار ایران می‌باشد.

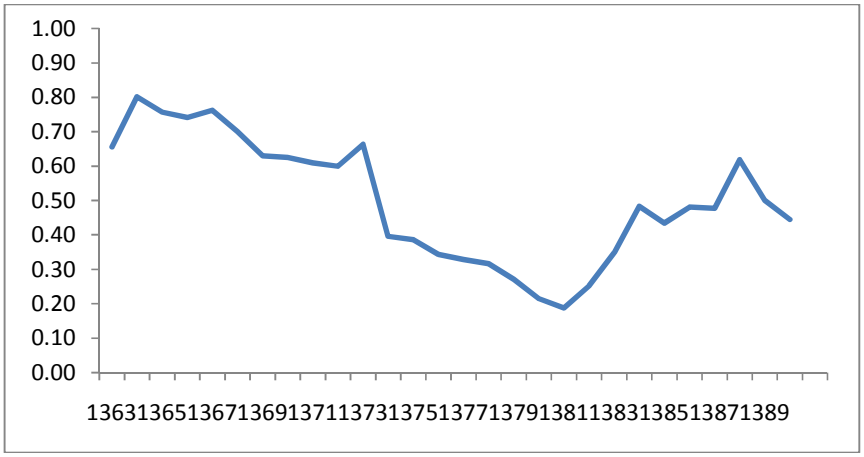
نمودار شماره ۱، روند سرمایه اجتماعی طی دوره ۹۰-۱۳۶۳ در ایران را نشان می‌دهد. همان‌طور که مشاهده می‌شود، سرمایه اجتماعی در ایران، طی سال‌های مورد نظر، دارای روند کاهشی می‌باشد و در سال ۱۳۸۱ شکست ساختاری داشته است. به طوری که تا قبل از سال ۱۳۸۱ روندی کاهشی و بعد از سال ۱۳۸۱ تقریبا روندی افزایشی داشته است. اما روند کلی آن،

1. Latent Variable

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-25]

روندی کاهشی است. در کل، با توجه به نزولی بودن این روند، لزوم زمینه‌سازی جهت ایجاد و تقویت سرمایه اجتماعی بیش از پیش احساس می‌شود.

نمودار شماره ۱، روند سرمایه اجتماعی در ایران از روش شاخص ترکیبی (۹۰-۱۳۶۳)

منبع: محاسبات تحقیق

جمع بندی و نتیجه گیری

انباشت سرمایه اجتماعی به عنوان یک متغیر مهم، در توسعه اجتماعی مطرح می‌باشد و نیز توانمندی وافزایش این سرمایه پیش شرط لازم جهت دستیابی به راه حلهای پایدار و قابل دوام برای توسعه میباشد.در عین حال پایین بودن سرمایه اجتماعی در یک جامعه، توانایی جامعه را برای رسیدن به توسعه اجتماعی پایدار کاهش می‌دهد. یافته‌های این نوشتار، سرمایه اجتماعی موجود درکشور را طی دوره ۹۰-۱۳۶۳نزولی ارزیابی می‌کند. با توجه به نزولی بودن روند سرمایه اجتماعی در کشور، نیاز به ساخت و تولید سرمایه اجتماعی، نیازی مبرم و ضروری است. از این رو انتظار می‌رود نهادهای مرتبط با برنامه‌ریزی و قانون‌گذار کشور به این نیاز اقتصاد کشور پاسخ داده و به تولید برنامه‌ریزی شده سرمایه اجتماعی بپردازند. در این راستا

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-25]

باید به اعتماد و مشارکت اجتماعی – به عنوان یکی از اساسی‌ترین مؤلفه‌های تقویت‌کننده سرمایه اجتماعی توجه خاصی شود و بسترسازی‌های آن مورد اهتمام قرار گیرد.

با توجه به اهمیت سرمایه اجتماعی در توسعه پایدار اجتماعی لازم است برنامه های مختلفی برای افزایش ذخیره این سرمایه انجام گیرد که از جمله آنها می‌توان ترویج فرهنگ تعاون، توانمندسازی جلب مشارکت‌های اجتماعی، حمایت از تشکل‌های اجتماعی در زمینه ایجاد و تقویت سرمایه اجتماعی و هم‌چنین گسترش نقش مردم،سازمان‌ها ونهادهای غیردولتی درتوسعه پایدارکشوراشاره کرد.

منابع

۱. قرآن کریم.

۲. نهج‌البلاغه.

۳. الوانیوشیروانی،علیرضا (1382). سرمایهاجتماعیاصلمحوریتوسعه،ماهنامه تدبیر،شماره147 .

۴. الوانی (1378)،نقشمدیریتدرایجادوتوسعهسرمایهاجتماعی،مجلهعلمی-آموزشیتدبیر،شماره 100.

۵. الویری، محسن (۱۳۸۳). سرمایه اجتماعی و سند چشم‌انداز، فصلنامه آموزشی، پژوهشی، ارتباطی پیام صادق (ع)، شماره ۱۱، ص۲۰.

۶. ایوانز، تی دیوید، و دیگران، « بررسی مجدد رابطه دین و جرم »، ترجمه علی سلیمی، ش۲۳، ۱۳۸۰.

۷. توسلی، غلامعباس و موسوی، مرضیه (۱۳۸۴). مفهوم سرمایه در نظریات کلاسیک و جدید با تاکید بر نظریه‌های سرمایه اجتماعی. نامه علوم اجتماعی، شماره ۲۶، ۳۲-۱.

۸. توتونچیان، ایرج (۱۳۸۳). پول و بانکداری اسلامی و مقایسه آن با نظام سرمایه‌داری، تهران: توانگران.

۹. ردادی، محسن (۱۳۸۷). مولفه های سرمایه اجتماعی در اسلام، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده معارف اسلامی وسیاسی، دانشگاه امام صادق (ع).

۱۰.طباطبایی، محمدحسین (۱۴۱۷). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: انتشارات اسلامی.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-25]

۱۱.فوکویاما، فرانسیس (۱۳۷۹). پایان نظم (سرمایه اجتماعی و حفظ آن). ترجمه غلامعباس توسلی. انتشارات جامعه ایرانیان، تهران ۱۳۷۹، (۱۹۹۷).

۱۲.مرکز آمار ایران، سالنامه‌های آماری، پرونده‌های مختومه در دادگستری و جمعیت شهری، سال‌های مختلف.

۱۳.مطهری، مرتضی (۱۳۵۷). « خدمات متقابل اسلام و ایران». قم: جامعه مدرسین.

۱۴.مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۵). پیام قرآن. قم: انتشارات مدرسه امیرالمومنین.

۱۵.منتظری، مصطفی (۱۳۸۷). نقش سرمایه اجتماعی در توسعه اقتصادی از منظر اسلام، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه مفید قم.

16. Colman, J., (1990);"Social Capital in the Creation of human capital",
17. American Jornal of Socialogy, 94.
18. Http://www.WorldBank.com
19. Fine, B. (2001), Social Capital versus Social Theory: Political Economy and Social Science at the Turn of the Millennium, Rout ledge, First Published.
20. Feldman.T.R. and Assaf, S. (1999).Social Capital: Conceptual Frameworks and empirical evidence, The World Bank, Social Capital initiative, Working Paper, No.5.
21. Franke, S. (2005). "Measurement of Social Capital" September:27-61.
22. Giddens, A. (2001). The Third Way, Reconstruction Social Democracy, Translated by ManuchehrSaburi, Tehran: Shirazeh Press, 105p. (In Persian).
23. Soumynananda Diana. (2007). "Social Capital in the Creation of Human Capital and Economic Growth: A Productive Consumption approach".The Journal of Socio Economics Soceco.658, No. 14.
24. Woolcock M, Narayan D., (2000).Socail Capital: Implications for Development theory, Resaerch, and policy the world bank Research. Observer, 249-225, (2)15.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-25]